

BO BACHTER:

Akademier bakom järnridån

I Svensk Tidskrift nr 10/1984 beskrev BO Bachter forskningens situation i Sovjetunionen av i dag. I denna artikel redogör han för samspelet politik-forskningsprioritering-nationalism i Östtyskland och Tjeckoslovakien. Akademikerna i dessa folkdemokratier följer Moskvas intentioner. Systemet har lett till minskad intellektuell rörlighet och mindre kreativitet.

Med sin bok "Bakom Rysslands Järnridån" myntade PE Bruswitz 1923 ett begrepp som aktualiserades efter andra världskrigets slut. Då flyttades järnridån mellan 50 till 100 mil västerut. Nära hälften av Europas då 600 miljoner ställdes under kommunistiskt styre. När "folkdemokratier" upprättats "reformerades" Östeuropas akademier och underställdes *Akademia Nauk* i Moskva. Ländernas forskning centraliserades efter stalinistisk förebild. Akademierna utgjorde toppen på forskningspyramiden och försågs med ideologiska sekreterare vilka ansvarade för att Moskvas intentioner genomfördes. Detta innebar inte att akademipresidierna blev 100 procentigt Moskva-trogna, men den ideologiska riktningen skedde på bekostnad av intellektuell rörlighet, kreativitet och effektivitet.

Hitler torde vara den person som mer än någon annan bidragit till emigrationen till USA av nobelpristagare.

BO Bachter är en signatur med flerårig erfarenhet och möjligheter att fortlöpande följa forskningen i Östeuropa.

Kravet på samproduktion i det socialistiska blocket försvårades av att så få vetenskapsmän i de nyupprättade folkrepublikerna behärskade ryska, av att det rådde brist på tryckpapper samt av att kommunikationerna med Moskva var dåliga även tekniskt. Det är vid *Akademia Nauk*, Moskva, en omständig procedur att få ett vetenskapligt arbete publicerat. Spionrädslan gör att varje manus måste åtföljas av ett speciellt intyg att innehållet icke avslöjar statshemligheter. Eftersom de vetenskapliga tidskrifterna

inte är effektiva kan det ta månader, ett år eller mer innan uppsatsen blir tryckt – då är den nya upptäckten kanske redan överspelad.

Det kan ha sitt intresse att se hur samspillet politik – forskningsprioritering – nationalism gestaltar sig i två sinsemellan mycket olika akademier i Central- och Östeuropa.

Die Akademie der Wissenschaften

Vetenskapsakademien i Östberlin intar en central ställning i den socialistiska gemenskapen och hänvisar stolt till att den grundades 1700 av GW Leibniz under namnet *Die Preussische Akademie der Wissenschaften*. Akademien tog tidigt internationella kontakter med andra europeiska lärda sällskap. Den svenska vetenskapsakademien erbjöd sig att förlägga Berlin-akademiens lärda skrifter och Linné publicerade sig tidigt på tyska. Syrets upptäckare CW Scheele gav enbart ut ett arbete – och det var på tyska (*Von der Luft und dem Feuer*). Jöns Jacob Berzelius var noga att få ut sina rön på "vetenskapens språk". Samarbetet mellan svenska och tyska naturvetare stärktes alltmer i flera discipliner och tyska förblev det dominerande språket för svenska forskare fram till andra världskrigets slut.

Under Weimarrepubliken underställdes Berlinakademien ministern för vetenskap, konst och folkbildning och förlorade därmed sin oberoende ställning. Detta förhållande stadfästes även under nazitiden, men akademien behöll dock sin position som Tysklands ledande lärda sällskap.

I början av 1930-talet diskuterade aka-

demien åtgärder mot Albert Einstein som då var professor och föreståndare för Kaiser-Wilhelm institutet i fysik, Berlin. Einstein protesterade mot de antisemitiska aktionerna, avsåg sig sitt tyska medborgarskap och emigrerade till USA. Han ledde därmed en massiv utvandring från nazityskland av judiska och oliktankande vetenskapsmän. Adolf Hitler torde vara den person som mer än någon annan har bidragit till emigrationen till Förenta Staterna av nobelprisvärdiga forskare.

De kvarvarande tyska vetenskapsmännen vilka inte stödde nazismen vände politiken ryggen samt "flydde in i sin forskning". Akademien försökte behålla sin opolitiska ställning och vägrade t ex så sent som 1941 att efterkomma ett krav från riksministern att invälja namngivna vetenskapsmän. Akademien bombades sönder och höll sitt sista plenarsammanträde den 1 mars 1945 då ledamoten D Westermann i ett skyddsrum inför 11 åhörare föreläste över ämnet "Pluralbildung an afrikanischen Dialekten".

Öst-Berlinakademien

Bokstavlingen på ruiner grundades Öst-Berlinakademien sommaren 1946 på befälsorder nr 187 från Överkommendanten i den Sovjetiska Besättningsstyrkan i Tyskland, Marskalk Sokolowski. Akademien valde sin första preses Johannes Stroux (icke-medlem av kommunistpartiet) som även blev rektor för Humboldtuniversitetet i Östberlin. Ett imponerande återuppbyggnadsarbete tog sin början; år 1948 hade 25 institutioner och laboratorier färdigställts under akade-

miens ledning. Forskningen prioriterades i Östtyskland och medaljerades efter sovjetiskt mönster – tex med "Vaterländischer Verdienstorden in Gold" eller "Banner der Arbeit". Aktivt deltog politiskt övertygade vetenskapsmän samt kolleger som vänt nazityskland ryggen. Ett mera spektakulärt tillskott noterades 1959 då kärnfysikern Klaus Fuchs lämnade England efter att ha avtjänat 14 års fängelse för spioneri. Fuchs hyllades som hjälte i DDR. Han valdes in i akademien, blev medlem i dess presidium och är numera en respektabel pensionär i Dresden.

Andra mindre uppmärksammade forskare utvecklade plantgenetiken där de efter tålmodiga försök visade på falsarierna i den sovjetiske akademiledamoten PO Lysenkos marxistiska biologiteorier utan att vare sig förlora sina poster i institutionen eller i akademien.

Någon tid innan Sverige upprättade diplomatiska förbindelser med Östtyskland slöt den svenska vetenskapsakademien ett utbytesavtal med Berlin-akademien, fö ett av de första som den unga republikens akademi ingick med ett icke-socialistiskt land. Tyskarna använde möjligheterna inom avtalet till det yttersta och knöt kontakter med svenska institutioner inom teoretisk fysik, atomfysik, det fasta tillståndets fysik samt geodesi och biokemi.

I den under kriget svårt skadade staden Halle, DDR, finns en märklig institution. Det är den 1652 grundade alltyska akademien *die Leopoldinische Deutsche Akademie der Naturforscher*. Här möts tysktalande forskare över de politiska gränserna. De båda tyska staterna liksom Österrike är väl representerade med

framstående vetenskapsmän som ledamöter. Däremot är såväl polis som säkerhetstjänst påfallande diskreta. Biokemisten Kurt Mothes, uppskattad utländsk ledamot av the Royal Society, London och i Kungl Vetenskapssamhället, Uppsala, har under sin tid som preses under åren 1954–74 genom sin internationella prestige i forskarvärlden kunnat behålla Leopoldinas oberoende. Den traditionen har behållits av nuvarande preses, fysikern Heinz Bethge. Leopoldina har kommit att bli ett viktigt forum för det allt starkare alltyska samarbetet inom naturvetenskaperna.

Československá Akademie Věd

Även om Tjeckoslovakien numera tillhör Östblocket ligger Prag geografiskt väster om Wien. År 1348 grundades Karl-universitetet i Prag – det äldsta norr om Alperna. Det var hit som bla svenska studenter fotvandrade innan vi skaffade oss egna universitet och högskolor. Idéerna i Prag var länge tongivande för Centraleuropa och därigenom även för resten av världen. Det var i Prag som de etiska grunderna för vår tids vetenskapliga tänkande formulerades. Det gjordes av Jan Hus som valdes till rektor i Prag år 1409. Hus stod orubbligt för sina idéer och brändes till döds för dem. En mera sentida tjeck är Jan Purkyně (1787–1869) vars outtröttliga upptäckarglädje avsatt många spår inom fysiologien. Han har celler i lilla hjärnan uppkallade efter sig liksom det så kallade Purkyně-fenomenet (att vi vid mörkerseende under skymning uppfattar rött–gult mörkare och blått–grönt ljusare än vid dagsljus). Pragprofessorn Jaroslav Heyrovský belönades 1959 med nobelpriset i kemi för

sin upptäckt och utveckling av polarigrafin, en elektrokemisk metod som fått betydande användning inom den kemiska analysen.

Alltsedan 1300-talet var den högre undervisningen och forskningen i Prag öppna för utlänningar. Här verkade den danske astronomen Tycho Brahe och hans efterföljare tysken Johannes Kepler. Keplers lagar utgjorde en ny grundval för planetteorin och bildar även plattformen för den celesta mekaniken. I Prag verkade österrikaren Ernst Mach vars namn för alltid knutits till mätningen av överljushastigheten. Under en kortare tid var Albert Einstein knuten till Praguniversitetet som professor. Men även andra delar av landet var öppna för utländska forskare – det var exempelvis i det slovakiska Brno som österrikaren Gregor Mendel utförde de forskningsarbeten som gjorde honom till den moderna ärftlighetslärans grundläggare.

Denna öppna tradition bröts med den nazistiska ockupationen. När Tjeckoslovakien återupprättades 1945 utvisades 3 miljoner sudettyskar vilket innebar en allvarlig intellektuell åderlåtning. Det innebar även 1950-talets klassutrensningar från landets universitet och högskolor. Det under den habsburgska tiden grundade kungliga Böhmska vetenskapliga sällskapet upplöstes och ersattes år 1953 av den tjeckoslovakiska vetenskapsakademien, Československá Akademie Věd.

Akademiens konstitution fastslår att den skall "... arbeta för att uppbygga och utveckla den Tjeckoslovakiska Socialistiska Republiken till ett socialistiskt samhälle. Planeringen av vetenskaplig

forskning och alla av Akademiens aktiviteter skall baseras på de mål för ekonomisk, kulturell och politisk utveckling av vårt samhälle som upprättats av det tjeckoslovakiska kommunistpartiet ...".

Den unga akademien fick en flygande start trots kronisk brist på konvertibel valuta för inköp av utländsk utrustning och instrument. Forskare snabbutbildades i Sovjet. På förvånansvärt kort tid hade en åtminstone numerärt stor forskarkader bildats. Man följde till att börja med slaviskt Akademia Nauk, Moskva, och fördömde i marxistisk anda "borgerliga" vetenskapsgrenar som genetik och cybernetik. Biovetenskaperna prioriterades liksom vissa forskningsgrenar av fysiken.

Även om själva definitionen av forskare kan diskuteras i följande översikt så speglar den situationen i landet strax innan Dubček-våren övergick till kall frost: Antalet yrkesverksamma inom vetenskap och forskning var i Tjeckoslovakien 18,2 per tusen i jämförelse med Sovjet 26,4, USA 16,2, Storbritannien 12,3 och Sverige 9,0. Antalet forskare med universitetsexamen per 10 000 innevånare vid samma tid var 31 i Tjeckoslovakien mot Sovjet 45, USA 28, Storbritannien 16 och Sverige 17.

Under 1960-talet hade akademien börjat uppnå en viss politisk självständighet. Men dess prestige och goda ställning blev dess olycka. När Sovjetunionen och de andra Warszawapaktländerna invaderat landet erhöll akademien en ukas, daterad den 21 augusti 1968. Om innebörden inte varit så tragisk skulle den kunna ha författats av den absurde soldaten Sjevks andlige fader Jaroslav Hašek:

”ORDER: Jag, representant för Warszawa-paktens trupper, löjtnanten av första graden, Orlov Yuri Alexandrovitch, beordrar all kanslipersonal samt medlemmar av Presidiet för den tjeckoslovakiska vetenskapsakademien att sluta arbeta den 22 augusti 1968 kl 13.00 och utrymma samtliga av akademiens lokaler.

Signatur”

Den relativa frihet som trots allt fanns på akademien och dess institutioner försvann efter 1968. Det nya handplockade presidiet var devot Moskva-troget. Kontrollen fick under den första tiden en omfattning som nära nog överträffade Franz Kafkas visioner. Den följande femårsperioden 1969–1974 utmärktes av en ojämförlig deklineringskurva vad gäller de vetenskapliga publikationernas kvalitet och ett lågvattenmärke vad gäller forskarutbyte såväl med kapitalistländerna som med broderationerna i östblocket.

Varje utrikesbesök måste planeras 6–12 månader i förväg och godkännas av kommunistpartiet eller dess representanter. Alla utländska besök måste rapporteras, även av privat natur. Varje brev som sänds eller mottages utanför östblocket måste underställas censuren. Flera västerländska vetenskapliga tidskrifter konfiskeras och kan erhållas först efter vederbörlig ”granskning”.

Innan den tjeckoslovakiska akademien och dess institutioner åter öppnades efter ockupationen 1968 hade samtliga anställda avskedats samt återanställts på korttidskontrakt. Alla intellektuella granskades av en undersökningskommitté som inrättats av kommunistpartiet. Flera vetenskapsmän bedömdes som opålitliga Dubček-anhängare och uteslöts ur akademien samt fråntogs sina befattningar. De stämplades som ”icke-vetenskapsmän”. Deras barn förbjöds rätt till högre undervisning. En lag av den 9 maj 1972 från utbildningsdepartementet i Prag fastslår att: ”Det är icke tillåtet att publicera arbeten av författare vilka är uteslutna ur kommunistpartiet eller avskedats från universitetet på grund av politiska orsaker eller som emigrerat illegalt.”

En av de politiskt tillsatta cheferna fällde en replik när han tillträdde som ny direktör vid akademiens institution för atomfysik som kommer att överleva honom. Det var Jaroslav Procházka som yttrade: ”Jag är beredd att till och med kasta ut Einstein om hans politiska uppfattning inte var helt i ordning!”

Sedan dess har tjeckisk vetenskap tvingats anpassa sig till de nya riktlinjerna.